

Havasi Zsuzsanna

A házaspárok elleni boszorkányperekben kirajzolódó csomópontok

Háttértényezőik és nyelvi tüneteik találkozása történeti szociopragmatikai megközelítésben

Bevezetés

Dolgozatomban házaspárok elleni boszorkányperek periratainak történeti szociopragmatikai szempontú vizsgálatával foglalkozom.¹ Elemzésemben a grice-i maximák érvényesülését, illetve megsértését állítom középpontba.²

A maximák kétféle megközelítésben értelmezhetőek jelen dolgozat szempontjából. A vizsgált anyag történetiségéből fakadóan értelmezhető az adott, perirat által rögzített szóbeli diskurzusban, másrészt pedig a perirat korabeli jegyzője, és az akár jelenbeli befogadója közötti kommunikációban is. Ezzel párhuzamosan tehát az elemzés lényeges kérdése a maximák tartalmát érintő esetleges változások a diakroniában: szem előtt kell tartani azt, hogy elkülönülhet a maxima érvényességi köre az adott korban a mai nyelvi kompetenciánk szerinti elvárásoktól.

A házaspárok elleni boszorkányperek anyagában elemzési vezérelvéül azért kínálkoznak Grice maximái, mert a pereket képező diskurzusok olyan megnyilatkozásokat tartalmaznak, amelyeknek adott céljuk van: egy személy bűnösségének vagy ártatlanságának bizonyítása.³ Ez a tény pedig egy olyan területet jelöl

¹ Jonathan CULPEPER, *Historical sociopragmatics: an introduction*. = ed. J. C., *Historical Sociopragmatics*, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 2011, 2–8.; SÁROSI Zsófia, *Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben*, Magyar Nyelv, 2015, 129–146.

² H. Paul GRICE, *A társalgás logikája = Nyelv – kommunikáció – cselekvés*, szerk. PLÉH Csaba – TERESTYÉNI Tamás – SÍKLAJI István, Bp., Osiris, 1997, 213–227.

³ Vö. PETYKÓ Márton, *A boszorkányperek periratai mint közösség- és identitásképző diskurzusok*, Magyar Nyelv, 2015, 148.

ki a tárgyalótermi diskurzusokat, amelyben a hatóság lényegében szabályozza Grice alapvetését, miszerint a társalgásban „mindegyik résztvevő közös célt vagy célokat lát, vagy legalábbis egy közösen elfogadott irányt.”⁴ A maximák megfogalmazásukban egyszersmind azt is mutatják, hogy a lehető leghatékonyabb információcserét hivatottak biztosítani.⁵ Ez tárgyalótermi helyzetben kétségtelenül fontos volna. Tehát a perekben fokozottan érvényesülnie kellene az együttműködési alapelvnek, megközelítésemben arra támaszkodom, hogy jogi keretek között a verbális együttműködés fontossága hangsúlyos. Természetesen felvethető, hogy a tárgyalótermi diskurzusokban meghatározó szerepe van a manipulációnak, ezért az együttműködés háttérbe szorulhat.⁶ Ezzel a vonatkozással jelen dolgozatban nem számolok, mert a manipulációt az elemzések a mai értelemben vett hivatásos vádlói és védői szerepkörhöz kötik, ezek a modern értelemben vett szerepek viszont a középmagyar kori perekben nem jelennek meg. A manipuláció kérdéskörének kihagyását indokolja továbbá, hogy általában véve hiányoznak a lineárisan lejegyzett bírósági diskurzusok.⁷ A maximákat jelen dolgozatban leginkább irányelvként érvényesítem, az anyag elrendezésének, a kirajzolódó csomópontok rendszerezésének lehetőségeként tekintek a modellre. Elemzésemhez további alapot szolgáltat, hogy egyes értelmezések szerint a maximák jóval inkább interpretálási alapelveknek, mintsem viselkedési szabályoknak tekintendők, és alkalmasak arra, hogy hipotéziseket állítsunk fel a megnyilatkozók mentális állapotával kapcsolatban.⁸ Dolgozatomban az anyagot olyan csomópontok mentén rendeztem el, amelyek az együttműködési alapelvvel kerülnek ellentétbe, és megkísérlem feltárni azokat az okokat, amelyek lehetővé tehetik a maxima kihasználását: a szövegek elemzése során a megnyilatkozók ismereteire, attitűdjeire, esetleg világképére következtetek.

Kutatásom kérdésfelvetése az, hogy milyen tényezőkből adódik a grice-i maximák (tágabban értelmezett) megsértése a házaspárok elleni

⁴ GRICE, *i. m.*, 216.

⁵ *Uo.*, 217.

⁶ PÁTRÓVICS Péter, *Nyelvhasználat a bíróságon*, Magyar Nyelvőr, 2000, 30.

⁷ Az áttekintett perek jellemző vonása, hogy középpontjukban a tanúk által előadott narratívák, rontáselbeszélések állnak, számozva aszerint, hogy a hatóság mely, előzőleg szerepeltetett kérdésére válaszolnak. Így az olvasó a diskurzus részét képező szomszédsági párokat utólag alkothatja meg magának. A periratok ilyen elrendezési lehetősége mutatja, hogy a diskurzusok erősen megkonstruált áldialógusokat tartalmaznak – illetve kérdéses, hogy valóban a diskurzusok voltak-e ilyenek, vagy csupán perbeli lenyomataik. Mindenesetre az anyag elrendezettségére kevésbé dinamikus jeleníti meg a boszorkánypereket.

⁸ Anne REBOUL – Jacques MOESCHLER, *A társalgás cselei: Bevezetés a pragmatikába*, Bp., Osiris, 2005, 54–55.

boszorkányperekben. A történeti és néprajzi szakirodalomra alapozva feltételeztem, hogy a maximák megsértése mögött döntően a társadalmi nem problematikája áll, ennek alapján ugyanis a nők hátrányos megkülönböztetését vártam.⁹ A vizsgálódás során azonban világossá vált, hogy nem csupán a gender kérdését érinti a felvetett probléma, így komplexebb világnézeti háttérre is szükséges kitérnem a dolgozatban. Meghatározó maradt azonban a genderszempon, főként a párrepresentációt tárgyalom, így a dolgozat illeszkedik abba a kutatási vonulatba, amely a (jelen esetben történeti) pragmatikában fontosnak tartja a genderszempon érvényesítését a vizsgálatban azt a kérdést felvetve, hogy a pragmatika mennyiben tekinthető férfi normák elemzésének.¹⁰ A továbbiakban (l. az *Elemzések* című fejezetben) olyan boszorkányper-elemzések mutatnak be, amelyek középpontjában egy-egy maxima áll, ezeken a maximákon keresztül vizsgálom a felvetődő problémákat.

Boszorkányság és feminitás

Hipotézisem szerint a nők hátrányos megkülönböztetését a boszorkányszerep és a feminitás összekapcsolódásai miatt vártam. „Ördöggel szövetező, éjjel separón boszorkányszombatra repülő, ott gyerekgyilkos és sátáni orgiákat rendező, s mindenekelőtt nőnemű” – foglalja össze a boszorkányokról kultúrkörünkben kialakult kép legfontosabb elemeit Klaniczay Gábor.¹¹ Ennek megfelelően a boszorkányperek mint peres ügyek vizsgálatánál fontos szempont a genderkérdés, feltétlenül vizsgálandó, hogy milyen szerepet játszhatott a vádlott neme a vád létrejöttében, illetve a per során. A rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapítható, hogy a vádlottak kilencven százaléka volt nő, azonban nem csupán nagyobb valószínűséggel érintette a női nem képviselőit a boszorkányság vádja, hanem további diszkrimináció is érinthette őket a perek során, hiszen nagyobb eséllyel kaphattak súlyosabb ítéletet, mint a férfiak.¹² A feminista történetírás

⁹ KLANICZAY Gábor, *Boszorkányhit, boszorkányvadás, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században*, Ethnographia, 1986, 257–295; LENGYEL Tünde, *Keresd a nőt! A nők mint bűnbakok a középkorban és a kora újkorban = Bűnbak minden időben: Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*, szerk. GYARMATI György – LENGVÁRI István – PÓK Attila – VONYÓ József, Pécs, Bp., Kronosz – Magyar Történelmi Társulat – Állambizottsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2013, 135–148.; PÓCS Éva, *Miért nők a boszorkányok? = Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században*, szerk. FARAGÓ Tamás, Bp., Dico – Új Mandátum, 2004, 388–398.

¹⁰ Vö. Christine CHRISTIE, *Gender and language: Towards a feminist pragmatics*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2000, 189.

¹¹ KLANICZAY, *i. m.*, 258.

¹² *Uo.*, 261.

szerint a boszorkányság kifejezetten a nők ellen kialakult vád, amelynek oka elsősorban abban keresendő, hogy a nők természetközelségükkel félelmet váltanak ki a férfiakban – ennek megfelelően elsősorban a gyógyításhoz értő falusi füvesasszonyok, és a szülés misztériumához kötődő bábák kerültek vád alá.¹³ A társadalom és a magánélet női szférájához (pl. a termékenységhez, egészséghez és betegséghez vagy a kisgyermekhez) kapcsolódó bűncselekmények vagy balszerencsés esetek azonosíthatóak a boszorkányokhoz kapcsolódó tettekkel.¹⁴ A boszorkánykép és a feminitás összefüggéseinek megvilágítására felhasználható a feminista kritika marginalitás- és káoszfogalma is.¹⁵ Az irányzat úgy látja, hogy a férfiak társadalmi a nőket a szimbolikus rend bináris opozícióiban kívülre helyezi, a kultúrával szemben a természettel asszociálja, ezáltal a káoszhoz társítja őket – a nők így válnak ördögi teremtményekké a férfiközpontú kultúra felfogásában. Emellett a nőkhöz kötődő olyan sztereotípiák, mint a bűnbeesésre való nagyobb hajlandóság is fontos szerepet játszottak a demonológiák nőellenességében.¹⁶

A feminista megközelítés szerint a boszorkányperek a férfiak és a nők harcát jelenítik meg, lényegében nőüldözésnek tekinthetők, amelyben olyan tényezők is szerepet játszhattak, mint például a férfi orvosok fellépése a gyógyítóasszonyok és bábák ellen.¹⁷ Felvetődnek továbbá olyan elméletek, amelyek szerint a boszorkányság és a feminitás összekapcsolása a XV. században egy korai emancipációs hullám ellenhatásaként jött létre, illetve az is, hogy a boszorkányüldözések nőáldozatai mintegy társadalmilag kiegyensúlyozták azt a hatást, amelyet a háborúk férfivesztesége okozott.¹⁸ A boszorkányperek feminista irányú, nemek harcát központivá tévő feltételezésével szemben Pócs Éva a nők társadalmi helyzetével magyarázza a boszorkányperek női vádlottjainak arányát, egyébként hangsúlyozza a nemek közötti arányok földrajzi területenként változó különbségét, nagyfokú eltérését is. Úgy gondolja, a feminitás és a boszorkányvád összefüggéséhez adalékkul szolgálhat a szomszédsági konfliktusok modellje, amely fokozottabban érvényes az asszonyokra, mert a női szférában

¹³ LENGYEL, i. m., 146.

¹⁴ PÓCS, i. m., 390.

¹⁵ Vö. Toril Moi, *Feminista irodalomkritika. = Bevezetés a modern irodalomelméletbe. Összehasonlító áttekintés.* eds. Ann JEFFERSON – David ROBey, Bp., Osiris, 1995, 233–253.

¹⁶ PÓCS, i. m., 390.

¹⁷ TÓTH G. Péter, „Mit tud, látott, avagy hallott azon tanú?” *Tanúvallomások és maleficium-narratívok a magyarországi boszorkányperekben.* = *Demonológia és boszorkányság Európában*, szerk. PÓCS Éva, Bp., L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, 2001, 12.

¹⁸ KLANICZAY, i. m., 258, 269.

jellemzőbb volt a közösség egymásra utaltsága és a szolidaritás normája.¹⁹ Ezt a szisztémát erősíti, hogy az ismert boszorkánykép női, tehát a rontás indukálójaként nő kiválasztása, azonosítása kézenfekvőbb.²⁰

A vizsgált anyag

Korpuszomat tizenhét boszorkánypere alkotja, ennyiszor szerepel egyértelműen házaspár boszorkánypere vádlottjaként a Schram Ferenc szerkesztette „Magyarországi boszorkányperek 1529–1768” című háromkötetes kiadványban, illetve a Balassi Kiadó gondozásában megjelent „A magyarországi boszorkányság forrásai” című munka első négy kötetében.²¹ Kiemelendő a kutatás tárgyának szempontjából, hogy a Schram-féle kiadvány a tárgymutatójába is felvette azokat az eseteket, amikor a férjet és a feleséget együtt éri a boszorkányság vádja. A vizsgálatba beemelhető perek „A magyarországi boszorkányság forrásai” esetében kérdésesebbek.

A boszorkányperes iratok a boszorkányperek részét képező tárgyalótermi diskurzusok írásbeli rögzítései, jellemzően az eljáró hatóságok kérdéseit és az ezekre válaszul adott tanúvallomásokat tartalmazzák, a per más részei azonban kimaradnak, kimaradhatnak belőlük.²² Ez egyrészt a néprajzi szempontú válogatás miatt van így, Schram szerkesztői munkája során például törekedett is arra, hogy a tanúvallomások alkossák a periratok gerincét.²³

Elemzések

Szabó Mihály és felesége, Szarka Kata boszorkánypere a minőség maximájának tükrében

A kérdéses perirat vallomásaiban a házaspár megjelenítése szempontjából kulcsfontosságú egy halálesetet és az ehhez társuló feltételezett rontást érintő

¹⁹ PÓCS, i. m., 392–394.

²⁰ Uo., 397.

²¹ *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I. szerk. SCHRAM Ferenc, Bp., Akadémiai, 1970.; Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. II. szerk. SCHRAM Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1970.; Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. III. szerk. SCHRAM Ferenc, Bp., Akadémiai, 1982.; A magyarországi boszorkányság forrásai I. szerk. BESSENYEI József, Bp., Balassi, 1997.; A magyarországi boszorkányság forrásai II. szerk. BESSENYEI József, Balassi Kiadó. Bp., Balassi, 2000.; A magyarországi boszorkányság forrásai III. szerk. KISS András – PÁL-ANTAL Sándor, Bp., Balassi, 2002.; A magyarországi boszorkányság forrásai IV. szerk. TÓTH G. Péter, Bp., Balassi, 2005.*

²² PETYKÓ, i. m., 149–150.

²³ SCHRAM, *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I.*, 10.; KISS – PÁL-ANTAL, i. m., 34.

kérdésre adott válaszok sora.²⁴ A hatóság olyan narratívát kínál eldöntendő kérdésével, amely szerint *Takács János névű Ihász halálánakis megh irt Szabo Mihályné lett volna az oka*,²⁵ tehát előzőleg mintegy felajánlja a tanúknak a nő bűnösségét.²⁶ Ehhez képest a vallomásokban különbözőképpen fordul elő a bűnös azonosítása. Az áldozat felesége a párnak együttesen tulajdonítja a halálos rontást (*egész halála orájáig mindenkor fönt irt Szabo Mihályt, és Feleségét okozta, hogy nemmástul hanem azoktul lett eő nékj az a sulyos nyavalája*).²⁷ Őt férfi tanú a hatóság feltételezésével szemben következetesen a férfi vádlottat okolja, egy pedig a hatóság ajánlotta narratívának megfelelően kizárólag a nőt. A személyek közötti ellentmondás mellett előfordul az is, hogy a vádlottak egy személy narratíváján belül maradnak tisztázatlanok. Egy 35 éves női tanú szerint a házaspár együtt gyanúsítandó (*Takács Jánosnakis halálát azok okozták; Takács János halálának is, Szabo Mihály és Feleseghe volt oka*),²⁸ majd az általa hallott pletyka alapján az áldozatnak tulajdonítja azt a megszólalást, amely szerint *Szabo Mihályné rontotta megh eőtet*.²⁹ Éppen az áldozatot idéző függő beszédben keveredik önellentmondásba, hiszen szerinte a juhász a házaspár mindkét tagjának megbüntetését követelte (*fogják meg eőket*), noha csupán a nőt azonosította bűnösneként. További anomáliája a pernek, hogy nemcsak a juhász által mondottak tartalma kétséges, hanem már eleve az is, beszélhetett-e egyáltalán halálos ágyán, hiszen az őt ért rontás némaságot okozott.³⁰ Megállapítható, hogy egy pletyka több változata, szóbeszéd alapján vallanak a tanúk, de a per folyamán senki nem reflektál a meglévő ellentmondásokra. A periratból ki is derül, hogy egyes esetekben hallomás is képezheti a tanúvallomások alapját, az önellentmondásba keveredő női tanú narratívája után az alábbi megjegyzés szerepel: *Eszet ugyan magátul Takács Jánostul nem halotta, ha nem másoktul*.³¹

A jelenség tehát ellentétes Grice minőség-maximájának második almaximájával, amelynek utasítása: „Ne mondj olyasmit, amire nézve nincs megfelelő

²⁴ Uő, *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. II.*, 149–162.

²⁵ Uo., 149.

²⁶ TÓTH G., *A magyarországi...*, i. m., 213.

²⁷ SCHRAM, *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. II.*, 152.

²⁸ Uo., 154.

²⁹ Uo., 154.

³⁰ PÓCS Éva, *Maleficium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok (Sopron vármegye 1529–1768), Népi kultúra – Népi társadalom*, 17(1995), 23.

³¹ SCHRAM, *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. II.*, 154.

evidenciád.”³² Bár a halálesetről éppenséggel biztos tudást kér a hatóság (*Tudgyae bizonyossan, és honnéd tudgya? hogy Takács János névű Ihász halálánakis megh irt Szabo Mihályné lett volna az oka?*),³³ sokszor a hallomás elmondására is biztatják a tanúkat. A hatóság ugyanis tipikusan három fokozatot ajánl fel a narratívák bemutatásához, amely a *tudja-e, látta-e, hallotta-e* formában jelenik meg.³⁴ Az ezekre való utalás értékelhető az evidencia megjelítésének igényeként.³⁵ Általában a boszorkányság híre is bizonyító erejű a periratokban, így maga a boszorkányper természete kerül szembe a minőség maximájával: a *megfelelő evidencia* kérdőjeleződik meg; a boszorkányper mai olvasója szempontjából más az elégséges bizonyíték, mint az egykori résztvevők szempontjából, akik számára a boszorkányság híre elégnek bizonyulhatott.

A másik ok, amely a maximával való ellentétbe kerülést és ennek okaként a szóbeszéd különböző változatainak megjelenését is eredményezheti, a vádlottak összekapcsolódása – tehát feltételezhetjük, hogy a pletykában eleve azért keveredett a bűnös kiléte, mert a közösség számára nem volt fontos, hogy a házaspár melyik tagja követte el a rontást. Az volt csupán lényeges, hogy a pár valamely tagjára vagy mindkettejükre háríthassák a felelősséget. Amennyiben Szarka Katára és Szabó Mihályra nem különálló személyként, hanem párként tekintünk, a közösség szemében egyszerre számítanak bűnösnek vagy ártatlannak, így lényegtelen, melyiküknek tulajdonítják a rontást. Ezt erősíti már csak az a tény is, hogy a két személyt együttesen fogják perbe. A tanúvallomások és a maxima szembekerülésének ezen értelmezése is kijelöli a per(ek) vizsgálatának egy fő lehetőségét: a pár reprezentációját, amely a dolgotat kérdésfelvetése és a későbbiekben látott ismétlődő jelenségcsoportok miatt is kiemelkedik.

A periratban a vádlottak első megjelenítése, a címként funkcionáló felirat (*Inquisitio magistratualis Michaelis Szabo et consortis ejusdem Catharinae Szarka magiae incusatorum*)³⁶ a férfi és a női vádlott nevét is közli. Már némileg ez a forma is mutatja, hogy a házaspár a férfit középpontba helyezve, az ő vezető szerepével reprezentálódik, de nem annyira, mint a hatóság által megfogalmazott általános kérdésekben lévő, kétszer előforduló *Szabo Mihály, és Felesége*

³² GRICE, i. m., 217.

³³ SCHRAM, *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. II.*, 149.

³⁴ TÓTH G., *„Mit tud...”, i. m.*, 213.

³⁵ Alexandra Y. AIKHENVALD, *Evidentiality in typological perspective. = Studies in Evidentiality*, eds. A. Y. A. – R. M. V. DIXON, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 2003, 1.

³⁶ SCHRAM, *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. II.*, 149.

megfogalmazás.³⁷ A női vádlott megnevezésére ez a forma a boszorkányperes iratokban főként akkor jellemző, mikor a narratíva főszereplője a férfi, a feleségnek pedig csak közvetett szerepe van.³⁸ A megállapítás érdekes abból a szempontból, hogy a jelen pernek ugyanúgy vádlottja a feleség, mint a férj, a forma mégis a férfit állítja középpontba, ami így sugallja a bűnösséget is amellet, hogy megmutatkozik a kor családrepresentációja, amelyben a férj a jogokkal és felelősségekkel felruházott személy, a feleség az ő alárendeltje. Jóval korrektebb a címszerpű felirat megfogalmazása, amely feltehetőleg a személyazonosság pontos rögzítését szolgálja.³⁹ Azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy ebben a személyazonosság megállapíthatóságát szolgáló latin formában is a férj tűnik központi figurának, a nő feleségszerepe rögzítettik. A házaspár előforduló említései alapján tehát a férfi családfeje szerepe nem elhanyagolható, vizsgálandónak tartom, hogy ez a szerepkör a bűnösségben, boszorkányságban is fennmarad-e. A konkrét vádpontok megnevezéseiben a nő személye némileg előtérbe kerül; négy vádpont szól *Szabó Mihályné* ellen – az asszonynevképzős formák egyébként bevettek a korban.⁴⁰ Az látszik tehát, hogy az asszony konkrétabb, nevén és nem csak családi állapotával történő megnevezése követi az ellene szóló vádak, a vádpontoknak főszereplője lesz, így pontosabb reprezentációra van igény. Vele szemben a férfi szerepe változik, mivel kevésbé tűnik bűnösnek (egyetlen konkrét vádpont szól ellene), a feleség nem az ő személyén keresztül válik már elérhetővé, sőt mintegy a férj kerül mellékesen a perbe.

További jelek is mutatják az iratban, hogy a perben a nő a vádak megjelenésekor átveszi a férfi központi szerepét. Erre utal a *megh irt Szabó Mihályis Szántó János egy jó Csikáját csak hirtelen megh rontotta volna* vádpont megfogalmazása;⁴¹ a *Szabó Mihály* megnevezéshez társuló is kötőszó mutatja, hogy a feleség lett a fő vádlott. Az első tanú egy narratívája tovább erősíti a nő középpontba állításának gondolatát. A nő bűnösségét – és mintegy a férfi felmentését – mutatja, ahogy a kérdéses rontáselbeszélésben Szarka Kata vélt boszorkányságának jogán önállósíttatik, és férje fölött szerez hatalmat, mivel

³⁷ Uo., 149.

³⁸ B. GERGELY Piroska, *Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről*, Névtani Értesítő, 1993, 118–125.

³⁹ FERCSIK Erzsébet, *A nők hivatalos megnevezése a XVII–XVIII. századi boszorkányperes okirataiban, vagyis az ördöghi inczelkedesből büös, bajos ördögös asszonyok neveiről*, Névtani Értesítő, 2003, 118.

⁴⁰ Uo., 121.

⁴¹ SCHRAM, *Magyarországi boszorkányperes 1529–1768. II.*, 149.

az *Férjét Szabó Mihályt küldött el* gyógyítani.⁴² Ezzel összhangban itt a nő szereplőn keresztül érjük el a rokonságnévvel is azonosított férfit. A nő erőteljesebb vádolásának jele még az a három tanúnál is előforduló jelenség, hogy a Szabó Mihállyal való konfliktus részletezése után a feleséget vagy a feleséget is gyanúsítják a rontással. Mindezek után nem meglepő, hogy a perirat szerint először csak Szarka Katát fogják el, aki a *Szabó Mihály hol marad* kérdéssel utal arra, hogy a férjét is boszorkánynak tartották, így maga követeli, hogy a férjével alkotott pár részének tekintsék, egyforma elbírálás alá essenek.⁴³

A periratot vizsgálva tehát a minőség maximájának nem követése nyomán elsőként arra jutottam, hogy a maxima tartalma a diakroniában változott. A per résztvevőinek lehetőségük van bizonytalan evidenciára alapozniuk az általuk elmondottakat, azaz a saját koruk normái szerint nem sértették meg a minőség maximáját. Ugyanakkor a minőség második almaximájának megsértése fakadhat egy másik tényezőtől is. Feltételezhetjük, hogy a közösségben az egyes rontások konkrét vádlottjának személye halványul el a vádlottak párként való kezelése miatt, amelynek jeleit és a pár viszonyát, vélt bűnösségük mértékét részletesen elemeztem.

A Simon János, felesége és anyósa elleni tanúkihallgatás a mennyiség első maximájának tükrében

Amint már az alcím is mutatja, a per két női vádlottjához a férfi vádlott szolgál referenciával.⁴⁴ Nem csak a címben (*Simon János, felesége és napa elleni tanúkihallgatás*) történik ez így: noha vádlottakról van szó, a női családtagok nevét egyáltalán nem tudjuk meg a per során. Az előző esettanulmány arról árulkodott, hogy a házaspár együtt, egy egységként reprezentálódik. Simon János családjának pere is kapcsolódik ehhez a gondolathoz, mégpedig abból a szempontból, hogy a feleség bűnössége a dokumentum olvasói számára nem válik világossá, így csak azáltal magyarázható, hogy rokonsági szálak révén mintegy belekerül a perbe. Így hát a grice-i mennyiségmaxima sérül; a szöveg nem informatív a kívánt mértékben, hiszen Simon János feleségének bűnössége nem bizonyíttatik, elsősorban viszont nem a lezajlott per diskurzusának korabeli résztvevői számára. Az előző esettanulmányban bemutatottak tükrében ugyanis feltételezem, hogy ők egységként kezelték a házaspárt, illetve a családot, így ez lehet az oka a maxima megsértésének, amely elsősorban a nyelvtörténeti

⁴² Uo., 151.

⁴³ Uo., 159.

⁴⁴ SCHRAM, *Magyarországi boszorkányperes 1529–1768. I.*, 530–535.

dokumentum olvasói számára nyilvánvaló, mivel a későbbi olvasó nem támaszkodik arra az implikációra, hogy a házaspár, illetve a család tagjai együtt kezelendők. Továbbá a bűnösök meghatározása – a perirat befogadásához képest előzetes címmel – a (Schram szerkesztette) dokumentum olvasói számára adott, kérdéses ezzel szemben, hogy a per korabeli résztvevői számára adott és előzetesen rögzített volt-e mindhárom vádlott személye. A maximát és annak megsértését célszerűnek látom egy olyan diskurzus szempontjából alkalmazni, amelynek a boszorkányper olvasói is résztvevői.

A legszembevetőbb a dokumentum címének és tartalmának különbözése. A perirat olvasója egy olyan boszorkányper vár, amely Simon János, valamint a férfi felesége és anyósa bűnösségét vagy ártatlanságát kísérli meg bizonyítani.⁴⁵ Ezzel szemben a dokumentum összeállítói, a jegyző, a lezajlott diskurzust irányító hatóság és az abban résztvevő tanúk egy olyan diskurzust konstruáltak meg, amely nem felel meg a cím alapján tükröződő elvárásoknak, hiszen nincs szó a három vádlott egyforma súlyú szerepeltetéséről, noha a cím a szöveg tartalmát hivatott reprezentálni.⁴⁶ A hatóság elindított egy olyan diskurzust, amelynek célja a három vádlott elleni vagy melletti információszerzés volt, ezt a vállalt célt azonban nem tudja teljesíteni, mert a női vádlottakról, leginkább a feleségről nem informatív a kellő mértékben a létrejött kommunikátum annak későbbi befogadói számára. Már a hatóság vádlott-reprezentációja, a tanúkihallgatás kérdései is bizonytalanná teszik a vádlottak személyét, hiszen a hat vádpontból négy egyértelműen, egy pedig feltehetően Simon János ellen szól. Ezek közül egy kérdésben kerül elő, ráadásul mintegy mellékesen a feleség személye: *6to Nem de nem? valakit megh fenyegetett, vagy hideglölés, vagy más veszedelem esset rajta, és közönséges hérül járt, hogy Boszorkány feleségivel edgyütt.*⁴⁷ Tehát a nő egyfajta tartozékszerepbe kerül, aki férjének való alárendeltsége miatt részesül a férfi elleni boszorkányvádban. Ezzel párhuzamos az a tény is, hogy önálló tulajdonnévvel nincs megnevezve a dokumentumban. Egy vádpont az anyós elleni, de Simon János boszorkány-reprezentációját is megerősíti: *7mo. Tudgya é aztis a Tanú? hogy mégh megh nevezett Simonnak Napais vádoltatott ördöghi Mesterségrül, sőt az Napa Szájából jött volna azon Szózat az mi Simonyunkis tud veszténj, de nem tud gyógyétanj.*⁴⁸ Itt a még és az is egyaránt utal arra, hogy az anyós szintén mintegy mellékesen kerül a perbe, bár ellene konkrétabb vád szerepel.

⁴⁵ VÖ. PÉTYKÓ, *i. m.*, 148.

⁴⁶ TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *A magyar nyelv szövegtana*, Bp., Nemzeti, 2001, 325.

⁴⁷ SCHRAM, *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I.*, 530.

⁴⁸ *Uo.*, 530.

A hatóság megfogalmazásában a férfi jelenik meg a legfontosabb vádlottként, mintegy kitüntetett szerepben, mivel a kérdések egyes szám harmadik személyű megfogalmazásai rá utalnak, implicit alany esetén az alany a férfi vádlott; tehát itt is információhiánnyal találkozunk. Ezt a jelenséget erősíti a tizenhetedik tanú megfogalmazását interpretáló lejegyzés, a jegyző így foglalja össze az elhangzott narratíva témáját: *Simon Janosnak boszorkanságáha felől azt vallyá.*⁴⁹ Ez alapján tehát ismét elmondható, hogy a per témája Simon János boszorkánysága, a női családtagok bűne pedig Simon János bűnét bizonyítja, akihez tartoznak. A női családtagok perbe kerülése is esetleges, mivel a férfvádlott lánya is boszorkányként ábrázoltatik a rontás forgatókönyve alapján. Érdekes még, hogy a lány és a feleség mintegy a boszorkánytevékenység kiegészítéseként, a férfiboszorkány egyes funkcióit átvállaló szereplőként is felfoghatók, mert gyógyító szerepet töltenek be a rontáselbeszélésekben. A rontás meggyógyításának képessége pedig az azt okozó boszorkánynak tulajdonítható,⁵⁰ bár felvethető, hogy erre a narratívákban nem hajlandóak.⁵¹ Mindesetre a tevékenység a boszorkányságban való közreműködésként, így bűnösségük bizonyítékeként jelenhet meg, mert a boszorkányt kéri meg a gyógyításra, így a női családtag küldése a férfiboszorkány kivetüléseként értelmezhető, a nők tartozékszerepét erősíti meg.

A per részletei tehát nem követik Grice első mennyiségmaximáját, a diskurzus megismerői számára nem elég informatív a feleséget illetően ahhoz képest, hogy a cím azt tükrözi, a perben három azonos váddal vádolt személy szerepel. Azt is szem előtt kell tartani, hogy a társalgás folyamán a maxima kihasználása történt, és a per résztvevői egy olyan társalgási implikaturát hoztak létre, amely szerint a házaspár és a család tagjai együttesen kezelendők. Azonban ekkor megoldatlan kérdés a per olvasói számára, hogy a narratívák és a rokonsági viszonyok alapján bűnösnek tartható családtag, Simon János lánya miért nem szerepel vádlottként.

Linka Mária és Horváth Mihály boszorkánypere a relevancia maximájának tükrében

Linka Mária és Horváth Mihály perének sajátossága az a házaspárok elleni boszorkányperekre rendkívül jellemző mozzanat, hogy a per vádlottjainak szerepeltetését

⁴⁹ *Uo.*, 535.

⁵⁰ KLANICZAY, *A rontás...*, *i. m.*, 283.; KRISTÓF Ildikó, *Boszorkányok, „Orvos Asszonyok,” és „Parázna Személyek” a XVI-XVIII. századi Debrecenben*, Etnographia, 1990, 453.

⁵¹ KLANICZAY GÁBOR, *A rontás- és gyógyításelbeszélések struktúrája: maleficium és csoda. = Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*, szerk. BENEDEK Katalin – CSONKA-TAKÁCS Eszter, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1999, 107.

a tanúk keverik.⁵² Ez különösen azért szembeötlő, mert a dokumentum két részből áll, először a hatóság Linka Mária elleni kérdései, majd az ezekre adott válaszok szerepelnek, ezután pedig – lényegesen kisebb terjedelemben – a Horváth Mihály elleni vádak és a tanúk ezekről alkotott narratívái következnek. Így viszonylag tisztán látható, hogy a per női vádlottat érintő részébe a férj bűnösségét bizonyító elemek kerülnek. Ez a jelenség ellentétes a grice-i relevanciamaximával, noha a relevancia kérdését már Grice is problematizálta,⁵³ jelen esetben pedig a tanúvallomások ilyen alakulását, a relevancia kihasználását okozhatja a már látott jelenség, hogy a vádlottakat egységesen kezeli a per. Megemlíteném, hogy a relevancia maximája problémás a mennyiség második maximájával való szoros érintkezése miatt is.⁵⁴ Mégis a relevanciamaximával való ellentét érzékelhető a diskurzusban, hiszen a vádlottak elleni kérdések különválasztásával, a szöveg kétféle tagolásával egyértelműen van egy olyan szándék a hatóság részéről, amely a vádlottak külön történő kezelésére irányul, és éppen ezt a mozzanatot sértik meg a tanúk, akik viszont a Linka Máriát és a Horváth Mihályt érintő eseteket nem hajlandók szétválasztani. A relevancia maximájával való ilyen ellentét még az egyes számú kérdésre adott többes számú válasz esete is. Máskor a jegyző tárgymegjelölése: *illyetin Gyanúságha vagyon Linka Maria boszorkányságha felől*,⁵⁵ ennek kifejtett változata mégsem a női vádlottra vonatkozik csupán, mert a rontáselbeszélés forгатókönyve alapján mindkét vádlott boszorkánynak minősíthető a tanúvallomás alapján (*a fatensnek az Ura rajtok ment Linka Mariara és az Urára mondván: ha el rontottátok a feleségemet megh gyógyicsátok*).⁵⁶ Ugyanakkor a jelenség fordítottja is megtörténik ugyanannál a tanúnál, a férfit érintő kérdésekre adott válaszként. *Az illyetin Gyanúságha vagyon Ontó Mihályra összefoglalás után kifejtett történetben azonban a forгатókönyv némileg sérült változatával találkozunk.*⁵⁷ A kérdés ugyanis, amelynek megtagadása a rontáshoz vezet, a férfitől származik, a tanú narratívájában ezután mégis a házaspár mindkét tagja megvádoltatik, erre a jelenségre pedig külön megjegyzés is felhívja a figyelmet: *az Ura rajta ment Ontó Mihályra és a Feleség hire (:mellyre hasonló képpen volt Gyanúságok:)*.⁵⁸ A maxima megsértése

⁵² SCHRAM, *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I.*, 280–297.

⁵³ GRICE, *i. m.*, 217.

⁵⁴ Uo., 217.; l. még HERBSZT Mária, *Grice társalgási maximáinak érvényesülése a tantermi interakcióban*, Anyanyelv-pedagógia: Szakfolyóirat magyar nyelven tanító pedagógusoknak, 2008, 27–38.

⁵⁵ SCHRAM, *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I.*, 290.

⁵⁶ Uo., 290.

⁵⁷ Uo., 296.

⁵⁸ Uo., 296.

a tanúkhöz köthető, úgy tűnik, a relevancia figyelembe nem vétele a hatóság szándékaival ellentétes, hiszen a perirat két részre különül, így feltételezhetjük, hogy a vádlottak külön kezelésére tettek kísérletet. Azonban a maximák kritikájának egyik vonulatát képezi az az álláspont, hogy a maximasértések aszimmetrikus viszonyban könnyen létrejöhetnek, mégpedig a hatalommal rendelkező fél részéről⁵⁹ – aki ebben a helyzetben a hatóság képviselője lenne.

A férfi, illetve a nő boszorkányidentitásának megkonstruálásában végig feltűnő a vádlottak személyének keveredése mellett, hogy a nő inkább ábrázoltatik bűnösnek a diskurzusokban. Már a perirat címadása is rendhagyó: *a Linka Mária, Horváth alias Ontó Mihályné és férje, Horváth alias Ontó Mihály boszorkánypere* forma a párt a nő vezető szerepével reprezentálja.⁶⁰ Mivel nem gondolhatunk arra, hogy a nőnek családfői szerepe lenne, a perbeli főszerep azzal magyarázható, hogy elsősorban ő tekintendő boszorkánynak, a férjet csak mintegy mellékesen éri ez a vád. Ezt a hatóság felajánlta narratíva is megerősíti; az adott narratíva felajánlása egy olyan kérdéstípussal történik, amellyel a kérdezettnek szinte „szájába adták a kész szöveget.”⁶¹ Egy Horváth Mihálynak címzett kérdés ugyanis felkínál egy olyan eseményreprezentációt, amelyben a női vádlott rovására a férfi kevésbé tekinthető bűnösnek: *Magadtúl mentéle Laskai Pálnét, és Lakóját nyomni vagy a feleséged küldöt?*⁶² Egy másik kérdésben pedig a férfi esetében felkínálja a hatóság azt a lehetőséget, hogy nem önszántából cselekedett (*és ki kinszerített arra hogy megh tanúld a boszorkánysághot?*)⁶³ Ezzel párhuzamosan a nő önállóságának növelésére megjelenik a szokatlan *mind Urastúl* forma a vallomásokban,⁶⁴ noha szerepel a nőt mellékes szereplővé tevő szokványosabb *feleséghestül* alak is.⁶⁵

A relevanciamaxima megsértését a többi esettanulmánnyal megegyezően itt is a házaspár együttes reprezentációjához vezettem el. Feltűnő volt azonban, hogy a hatóság itt nem támogatta a pár boszorkányidentitásának együttes tárgyalását, a tanúk mégis ragaszkodtak ehhez. Szembeötlő még a házaspár megjelenítését nézve, hogy a női vádlott, a feleség boszorkánysága miatt és azáltal, hogy a hatóság elsősorban őt vádolja, szokatlan önállósággal ruháztatik fel.

⁵⁹ CHRISTIE, *i. m.*, 147.

⁶⁰ Vö. FERCSIK, *i. m.*

⁶¹ TÓTH G. „Mit tud...”, *i. m.*, 213.

⁶² SCHRAM, *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I.*, 294.

⁶³ Uo., 294.

⁶⁴ Uo., 288, 292.

⁶⁵ Uo., 296.

Összegzés és következtetések, kitekintés

Dolgozatomban három házaspár elleni boszorkánypert elemzését mutattam be egy-egy grice-i maxima középpontba állításával. Kiemeltem a maximák megsértésének eseteit, erre fűztem fel a további jelenségeket, aminek háttérében két fő vonulatba tartozó okcsoport rajzolódik ki.

A maximák megsértése a boszorkányperekben fakadhat a történeti dokumentum szereplőinek komplex világnézeti háttéréből. Ilyen volt Szabó Mihály és Szarka Kata esetében a megfelelő evidencia kérdésessége, ahol a maxima tartalma a diakronia során változott.

A másik okcsoport, amely a dolgozat elemzéseinek fő területeként, következtetéseként megjelent, társadalmi, illetve gendervonatkozású. A maximasértések ebben az esetben, amelybe több jelenséget soroltam, a pár együttes, egy egységként való kezelésére vezethetők vissza, így ez az ok, a házaselek együttes reprezentációja implikaturának tekinthető. Simon János és felesége, illetve anyósa perében a személyekről nem áll rendelkezésre elegendő információ; úgy tűnik, hogy a férfi (feltételezett) bűnösségére fókuszál leginkább az irat, és ez vonja maga után a feleség közösség szerinti bűnösségét is. A Horváth–Linka házaspár elleni perben a relevancia maximája mentén rajzolódott ki a személyek együttes kezelése.

A vizsgálatban a nők hátrányos megkülönböztetését vártam. Ez meg is jelenik a periratokban: Simon János feleségét például női tartozékszerepe miatt érheti vád. Egyértelmű női hátrányos megkülönböztetés Horváth Mihály és Linka Mária esetében látható, itt a hatóság törekszik a pár elkülönített kezelésére, ez abban is megnyilvánul, hogy a férfit inkább felmenteni, a nőt elítélni próbálják. Az őt ért diszkriminációnak hangot is ad Szarka Kata, miután az ellene és férje ellen indított perben csak őt tartoztatták le.

Ugyanakkor nem csupán a nők hátrányos megkülönböztetése válik nyilvánvalóvá a periratokból, hanem úgy tűnik, hogy a pár együttes reprezentációja a férfiakat is hátrányosan érintette. A patriarchális társadalom világképéből fakadóan a férfi felelős családfőként a feleség tetteiért, ez magyarázza a férfiak boszorkánypertbe kerülését. A bírósági gyakorlatban általánosan véve jellemző volt a tizennyolcadik században, hogy a külvilág felé a férj képviselte a családot, így kifejezetten fel is léphetett a feleség helyett.⁶⁶ A férfi családfői szerep okozta perbe kerülésének nyomai láthatók a korban szokatlan említéseken: a több dokumentumban is megjelenő *ura* forma tanúskodik arról, hogy a férj személye

⁶⁶ GÉRA Eleonóra, *Kőhalomból (fő) város – Buda város hétköznapijai a 18. század elején*, Bp., LHarmattan, 2014, 382.

a feleség személyén keresztül reprezentálódik, így az asszony feltételezett bűnösségének hatása lesz érezhető a férfi személyéhez kapcsolódóan is.

Tóth G. Péter az üldözés kiterjedésével magyarázza, hogy a „18. századi férfi gyanúsítottak többsége valamelyik női boszorkány házastársa volt.” Nézete szerint ebben a nyomozati elv érvényesülése látszik, a boszorkány környezetének feltérképezése érhető tetten, meglátása a férfi és női boszorkány közti kapcsolat meglétére reflektál, így a kapcsolat minőségére nem tér ki.⁶⁷ A nyelvészeti elemzés azonban mutatja, mennyire nem egyenrangú férfi–nő kapcsolatról van szó, és hogy a Tóth G.-féle állítás radikalizálására van szükség. Jelen elemzések arra engednek következtetni, hogy a házaspár tagjaként perbe fogott férfivádoltak nem csupán rokonként, a környezet részeként lettek vádlottjai a boszorkánypereknek, hanem kifejezetten családfői szerepüknél fogva, a patriarchális világkép következményeként.

A házaspárok elleni boszorkányperek legjellemzőbb vonása tehát a pár együttes kezelése, amelyből különböző anomáliák adódnak, ezek a dolgozatban egy kommunikációs modellen keresztül váltak világossá.

A kutatás kiterjesztéseként szükséges annak vizsgálata, hogy a házaspárok együttes reprezentációja csak a boszorkányság specifikus vádja esetében jellemző-e, továbbvihető-e a dolgozat kérdésfelvetése a boszorkánypertes iratokról másfajta tárgyalótermi kommunikációt rögzítő anyagokra is. Szükséges lenne annak megállapítása, hogy a dolgozatban kirajzolódó csomópontok relevánsak-e más típusú dokumentumok esetében, a boszorkánypertes iratok reprezentatívak-e a korszak világnézeti háttérére nézve. Egyrészt célszerű a kor normáit feltárni olyan történeti anyagon, ahol nem boszorkányság vádja áll a jogeset középpontjában, például úriszéki perekben. Másrészt előremutatónak látom későbbi, esetleg jelenbeli tárgyalótermi diskurzusok vizsgálatát is, hiszen lehetséges, hogy a diakronián átívelve különböző mértékben problémás a párok, családtagok vádlottként, bűntársként történő kezelése a bíróságon. Ebben az esetben lehetséges számolni a kutatásnak egy alkalmazott nyelvészeti vonatkozásával is, főként mivel napjainkban egyre erősödik az a tendencia, hogy a társadalomtudományi és nyelvészeti kutatásokat, eredményeket is figyelembe veszik a bírósági gyakorlatban, jogi eljárásokban.⁶⁸

⁶⁷ TÓTH G. Péter, *Szexháború? Férfiak és nők konfliktusa a magyarországi boszorkányperekben* = *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, szerk. GYÁNI Gábor – NAGY Beáta, Debrecen, Csokonai, 2006, 11–36.

⁶⁸ VINNAI Edina, A „jog és nyelv” kutatások = *Nyelvben a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban.*, szerk. Szabó Miklós, Miskolc, Bíbor, 2010, 73.

Források

- A magyarországi boszorkányság forrásai I.*, szerk. BESSENYEI József, Bp., Balassi, 1997.
- A magyarországi boszorkányság forrásai II.*, szerk. BESSENYEI József, Bp., Balassi, 2000.
- A magyarországi boszorkányság forrásai III.*, szerk. KISS András – PÁL-ANTAL Sándor, Bp., Balassi, 2002.
- A magyarországi boszorkányság forrásai IV.*, szerk. TÓTH. G. Péter, Bp., Balassi, 2005.
- Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I.* szerk. SCHRAM Ferenc, Bp., Akadémiai, 1970.
- Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. II.* szerk. SCHRAM Ferenc, Bp., Akadémiai, 1970.
- Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. III.* szerk. SCHRAM Ferenc, Bp., Akadémiai, 1982.

Hivatkozott irodalom

- Alexandra Y. AIKHENVALD, *Evidentiality in typological perspective = Studies in Evidentiality*, eds. A. Y. A. – R. M. V. DIXON, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 2003, 1–31.
- B. GERGELY Pirokska, *Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről*, Névtani Értesítő, 1993, 118–125.
- CHRISTINE Christie, *Gender and language: Towards a feminist pragmatics*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2000, 189.
- Jonathan CULPEPER, *Historical sociopragmatics: an introduction.* = ed. J. C., *Historical Sociopragmatics*, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 2011, 2–8.
- FERCSIK Erzsébet, *A nők hivatalos megnevezése a XVII–XVIII. századi boszorkányperek okirataiban, vagyis az ördögfi inczelkedesből büös, bajos ördögös aszszonyok neveiről*, Névtani Értesítő, 2003, 115–122.
- GÉRA Eleonóra, *Kőhalomból (fő)város – Buda város hétköznapijai a 18. század elején*, Bp., L'Harmattan, 2014.

- H. Paul GRICE, *A társalgás logikája = Nyelv – kommunikáció – cselekvés*, szerk. PLÉH Csaba – TERESTYÉNI Tamás – SÍKLAKI István, Bp., Osiris, 1997, 213–227.
- HERBSZT Mária, *Grice társalgási maximáinak érvényesülése a tantermi interakcióban*, Anyanyelv-pedagógia: Szakfolyóirat magyar nyelven tanító pedagógusoknak, 2008, 27–38.
- KLANICZAY Gábor, *Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században*, Ethnographia, 1986, 257–295.
- KLANICZAY Gábor, *A rontás- és gyógyításelbeszélések struktúrája: maleficium és csoda = Démonikus és szakrális világok határán: Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*, szerk. BENEDEK Katalin – CSONKA-TAKÁCS Eszter, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1999, 103–122.
- KRISTÓF Ildikó, *Boszorkányok, „Orvos Asszonyok”, és „Parázna Személyek” a XVI–XVIII. századi Debrecenben*, Ethnographia, 1990, 438–466.
- LENGYEL Tünde, *Keresd a nőt! A nők mint bűnbakok a középkorban és a kora újkorban = Bűnbak minden időben: Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* szerk., GYARMATI György – LENGVÁRI István – PÓK Attila – VONYÓ József, Pécs, Bp., Kronosz – Magyar Történelmi Társulat – Állambizottsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2013, 135–148.
- Toril MOI, *Feminista irodalomkritika = Bevezetés a modern irodalomelméletbe: Összehasonlító áttekintés*, eds. Ann JEFFERSON – David ROBEX, Bp., Osiris, 1995, 233–253.
- PÁTROVICS Péter, *Nyelvhasználat a bíróságon*, Magyar Nyelvőr, 2000, 25–32.
- PETKYÓ Márton, *A boszorkányperek periratai mint közösség- és identitásképző diskurzusok*, Magyar Nyelv, 2015, 147–161.
- PÓCS Éva, *Maleficium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok (Sopron vármegye 1529–1768)*, Népi kultúra – Népi társadalom, 1995, 9–66.
- PÓCS Éva, *Miért nők a boszorkányok? = Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században.* szerk., FARAGÓ Tamás, Bp., Dico – Új Mandátum, 2004, 388–398.
- Anne REBOUL – Jacques MOESCHLER, *A társalgás cselei: Bevezetés a pragmatikába*, Bp., Osiris, 2005, 54–55.
- SÁROSI ZSÓFIA, *Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben*, Magyar Nyelv, 2015, 129–146.

TOLCSVAI NAGY Gábor, *A magyar nyelv szövegtana*, Bp., Nemzeti, 2001.

TÓTH G. Péter, „Mit tud, látott, avagy hallott azon tanú?” *Tanúvallomások és malefícium-narratívok a magyarországi boszorkányperekben = Demonológia és boszorkányság Európában*, szerk., Pócs Éva, Bp., L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, 2001, 199–225.

TÓTH G. Péter 2005. *A magyarországi boszorkányság forrásai IV.*, Bp., Balassi Kiadó, 25–28.

TÓTH G. Péter, *Szexháború? Férfiak és nők konfliktusa a magyarországi boszorkányperekben = Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, szerk. GYÁNI Gábor – NAGY Beáta, Debrecen, Csokonai, 2006, 11 – 36.

VINNAI Edina, *A „jog és nyelv” kutatások = Nyelvében a jog: Nyelvhasználat a jogi eljárásban*, szerk. SZABÓ Miklós, Miskolc, Bíbor, 2010, 65–90.